

Драгић Живојиновић*

Историјски институт
Београд

ПРОСТАГМА КРАЉА ДУШАНА КЕФАЛИЈИ РАЈКУ**

[септембар – децембар 1345]

Сажетак: Српски краљ, пошто му се пожалио епископ града Ферема, наређује свом дворанину Рајку, кефалији Трилиса и Вронта, да архијереју опрости 25 номизми које је, на име пореза, захтевао од владике и да га више не узнемирава опорезивањем. Владар, уз то, потврђује епископу 50 перпера које му је даривала краљица и налаже Рајку да му достави наречену простагму. Документ није датован, али се, на основу унутрашњих података и сличности са другим исправама, без већих тешкоћа смешта у хронолошки оквир септембар – децембар 1345. године.

Кључне речи: средњи век, простагма, краљ Стефан Душан, кефалија Рајко, епископ Ферема.

Краљ Стефан Душан потврђује епископу града Ферема у Родопима, за кога из других докумената дознајемо да се зове Кипријан, поклон краљице Јелене у износу од 50 номизми и наређује кефалији Рајку, свом дворанину који управља градовима Трилисом и Вронтом, да не изнуђује од владике новац (25 номизми на име пореза) и да га убудуће не узнемирава тим поводом. Напослетку, владар налаже кефалији да архијереју, зарад његове правне сигурности, уручи дотичну простагму. На исправи нема датума, а потписана је грчким словима: *St^afanov krÿl hv*.

Простагма се најпре налазила у архивама општежића Светог Јована Крститеља и Претече на Меникејској гори код Сера, а до наших дана је опстала захваљујући препису у манастирском картулару из XIV

* Ел. пошта: istorinst@hi.sanu.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете и науке Републике Србије: *Средњовековне српске земље (XIII–XV век): политички, привредни, државни и правни процеси* (ев. бр. 177029).

Драгић Живојиновић

столећа, тзв. „кодексу Б“, који је се сада чува у библиотеци Центра за словенско-византијска истраживања „Иван Дујчев“ у Софији (сигнатура Д.80).¹ Документ је писан на грчком језику, у 16 редова (наслов и 15 редова текста). Заузима средишњи део 113. стране кодекса. Деловањем влаге, слова дуж десне маргине су знатно избледела и местимично се потпуно изгубила.

Ранија издања

Простагму је први издао руски византолог Тимофеј Флорински (*Памятники законодателной деятельности Душана, царя Сербов и Греков. Хрисовулы. Сербский законник. Сборники Византийских законов*, Киев 1888, приложение н° VIII, α', 216), док ју је М. Петронијевић (*Хрисовуље Стефана, краља и цара Србије и Романије. Превод с јелинског*, Глас СУД ХХХИ (1871) 288), користећи препис из, у јуни-априлском бомбардовању страдао, рукописа н° 96 Народне библиотеке, превео на српски језик. Прво критичко издање, колационирано три преписа из данас несталих рукописа Народне библиотеке у Београду, приредили су Александар Соловјев и Владимир Мошин (*Грчке повеље*, н° IV, 24, 26). Њиховим резултатима се послужио у својој едицији Андре Гију (*Les archives de Saint-Jean-Prodrôme sur le mont Ménéciée*, Paris 1955, н° 37, 121–122), да би најновије издање, засновано на новопронађеном кодексу Б, донела Лиза Бену (*Le Codex B du monastère Saint-Jean-Prodrôme (Serrès) (XIIIe–XVe siècles)*, Paris 1998, н° 139, 238–239).

Ово издање темељи се на фотографији странице из кодекса Б коју смо начинили у Софији. У прилици смо да се, још једном, захвалимо колегама из Центра „Иван Дујчев“ на помоћи коју су нам тада указали.

*Текст простагме**

+ PrĒstagma toŃ krÿl h
|2| + OÅkeÅe moi #RaÅko kefal³ Trjl isȳoy kaÅ BrontoŃ[v]
<...±20...>² |3| ˘ kralĒthv moy parĕ toŃ qeofilestÿtoy

¹ О историјату архива Претечине обитељи, њеним картуларима и, посебно, кодексу Б уп. Д. Живојиновић, *Калиник, игуман манастира Хиландара*, ИЧ ЛП (2005) 110–112 и ССА 6 (2007) 104 (исти).

* Редакција издања и превода: Мирјана Живојиновић.

² Дописано познијом руком: kal itza Ńdem(q. v) – читање у угластој загради је Лизе Бену; она, иначе, празнину реконструира према Соловјеву и Мошину: -dhl opoi²qh.

- piskĒpoy Feremān per⟨À tǎn nš nomismŸtwn ƒper⟩³ |4| eĔer-
 5 get²qh parè t^{ov} kral a;nhv@ zhteĀte d« katš -p^akeina @t(e)r[a]
 (nom;smata) keš pro⟨fa⟩|5|sjzĒmenoi Ī ti ´ cŸra -xeĀpen sav perĀ
 toĔtwn (kaĀ) tĀ strŸtan ´cete nè sa⟨v ĩ dhg²sei⟩ |6| ´ cŸra (kaĀ)
 oĔd«n Ī rjzete -sĔv mŸI l on aĔt³n@eĀ m;pwv ƒpĒ Ī r^axewv tinev
 t^{ov} cŸr⟨av⟩ |7| kjnoĔntev ƒpĒ kak;av oĀkonomoĔn sav (kaĀ) poieĀ-
 10 te tĒ ´stjn «topon (kaĀ) parŸI ogon ⟨kaĀ m³ ƒneĀ⟩|8|kon eĀv t(Ēn)
 -p;skopon. %Omww ´cei q^al hma ´ kral Ēthv moy (kaĀ) dior;zetai
 Bv «n ⟨kaqš Ī n trĒ⟩|9|pon eĔerget²qhsan tè nš (nom;smata) prĒv
 t(Ēn) %hq^anta -p;skopon Feremān eĔerg⟨ethqoĔn kaĀ⟩ |10| tè keš
 (nom;smata) prĒv aĔt(Ēn)@toĔ m³ -nocl ²sete aĔt(Ēn) pl ^aon pe-
 15 rĀ toĔtoy ¹ -kt⟨arŸxai ¹ Ō⟩|11|mŸv, ¹ ƒpĒ t³n cŸran ¹ «I l oi
 tǎn katè kairoĔv -noceyĒtwn t^o -mfa⟨ne;ā toĔ ´met^aroy⟩ |12|
 ´mǎn ĩ rjsmoĔ (kaĀ) prostŸgmatov, kaqPv eĔerget²qhsan taĔta
 prĒv aĔt(Ēn) ⟨...±15...⟩ |13| to;nyn (kaĀ) -kpl hrŸsate
 ƒnyperq^{at}(wv) kaqPv ´ kralĒthv moy dior;zeta(i kaĀ m³
 20 ƒ)|14|koĔsw pl ^aon toĔ dienocl ²sete t(Ēn) -p;skopon (kaĀ) oĔ
 symf^arei sav, Ÿ n (kaĀ) ƒn(tistr^auate) |15| prĒv aĔt(Ēn) tĒ
 par(Ēn) prĒstagma eĀv ƒsfŸI eian t^{ov} kral Ēhtov moy.
 + EĔce d⟨Ā -ryqrǎn⟩ |16| grammŸtwn t^{ov} kral ik(^{ov}) qe;⟨av⟩ cei-
 rĒ(v) tĒ: St^afanov krŸI hv+

Превод

+ Простагма краља

+ Дворанине мој Рајко, кефалијо Трилиса и Вронта... сазнало је краљевство ми од најбогољубивијег епископа Ферема о 50 номизми добијених добротинством краљице, да тражите, поред тих, других 25 номизми изговарајући се да вам је хора казала о њима, и неки пут да имате да пролазите [ви и] хора, и да њиме више не пролазите; него, да вас не покреће нека тежња хоре, која је из зле природе управљена, и радите оно што је неумесно и неприкладно и неприлично према епископу. Исто тако, краљевство ми жели и наређује да, као што је добротинством даровано 50 номизми нареченом епископу Ферема, да му се добротинством дарује 25 номизми; да га не узнемиравате више и

³ Реконструкцију оштећеног текста уз десну маргину листа вршимо према одговарајућим местима из: L. Vénou, *Le Codex B*, n° 139, 238–239.

Драгић Живојиновић

око тога да га не смућујете ни ви, ни хора, ни други од пореских чиновника – показивањем наше оризме и простагме којом су му даровани тих... Извршите, дакле, без одлагања како наређује краљевство ми и да не чујем више о узнемиравању епископа или да [то] вама користи; и да му, сигурности ради, предате ову простагму краљевства ми.

+Имала је црвеним словима, краљевом светом руком: Стефан краљ+

Дипломатичке особености

Исправа се назива простагмом (ред. 1 [наслов]), 12, 15) и хоризмом (ред 15). Слична пракса је забележена у Душановој простагми за Манастир Светог Јована Претече из септембра 1345, тзв. „простагми о елевтерима“ – иначе, првој сачуваној на грчком језику, као и у простагми Андроника III из јуна 1333. године.⁴ Акт почиње адресом кефалији Рајку (ред 2), на коју се надовезује нарација (ред. 3–8) из које сазнајемо о притужбама феремског епископа. Краљица је, наиме, даровала 50 номизми владика Кипријану (можда се ту радило о праву на прикупљање друмарине, како на основу употребе термина *στрата* закључује Мирјана Живојиновић, или се, пак, тај поклон састојао од ослобађања од пореза на имовину, како сматрају Соловјев и Мошин?), а кефалија је захтевао да му поред накнаде за коришћење пута, о чему га је, наводно, обавестио збор сељака тј. „хора“, архијереј плати још 25 перпера. Владар, међутим, у диспозитиву (ред. 8–15), који отвара класична формула византијске дворске канцеларије: *σεῖ q^alhma ᾗ kralēthv moy ka^l diorizetai*, потврђује епископу краљичин дар и ослобађа га обавезе да плаћа поменутих 25 номизми, а кефалији, сељацима и свим осталим званичницима забрањује да га даље узнемиравају, док Рајку, напоследку, налаже да ову простагму уручи владика. Завршна белешка преписивача картулара сведочи (ред. 15–16) да је документ био потписан (црвеним словима) са *St^afanov kr^lhv*, а не менелогемом, како би захтевала канцеларијска пракса Цариграда. Но, такав поступак је доследно спроведен у свим познатим грчким простагмама које је Душан обнародовао као краљ.⁵

⁴ Уп. L. Βένου, *Le Codex B*, n° 193, 385–386 (Андроник); n° 217, 419–420 (Душан).

⁵ Уп. Д. Живојиновић, *Регеста грчких повеља српских владара*, Мешовита грађа – *Miscellanea XXVII* (2006) n°s 2–4, 64–66. Када се Стефан Душан венчао на Царство усвојио је стандардни поступак сигналирања простагми менелогемом, уп. *исто*, n° 11, 71–72; n° 19, 78; n° 25, 82.

Датум недостаје, али се временски оквир издавања овог акта одређује без већих тешкоћа. С једне стране, ту је „простагма о елевтери-ма“ издата у септембру XIV индикта, тј. 1345. године. На другој страни имамо краљевску титулу и чињеницу да се већ у јануару 1346, у хрисовуљи за Ивирон, користи царски наслов, па се период септембар – децембар 1345. намеће сам од себе.

Простагма сачувана у кодексу Б не спомиње име феремског владике, но захваљујући изгорелом рукопису н° 615 Народне библиотеке (познатом и као Ристићев), који је послужио као подлога издања Соловјева и Мошина, откривено је да се епископ звао Кипријан.

О структурним сличностима ове и простагме упућене хиландарском игуману Калинику већ је било речи у једном од претходних бројева нашег часописа (ССА 6, 108). Што се њених стилских и граматичких особина тиче, она је „најнезграпнија међу свим познатим грчким текстовима произашлим из канцеларије српских владара“ – мишљење је Георгија Острогорског (*Простагме српских владара*, Прилози КЈИФ 34 (1968) 256–257). Он је, додуше, сматрао да су те језичке неправилности највећим делом узроковане радом доцнијих преписивача. Како му није био познат картулар из XIV века, није могао да констатује да је, у ствари, оригинални документ написан мањкавим грчким језиком.

Установе и важнији појмови

У претходним бројевима *Старог српског архива* објашњени су појмови **кефалија** и **простагма**.

Дворанин (**οἰκεῖλον**), 30 (страна), 2 (ред у издању) – особа у непосредној служби господара, задужена да обавља различите дворске послове. Дворани су могли службовати на владарским, црквеним или властеоским дворовима, а поред властеле и пронијарских синова, њиховим редовима су могли припадати и себри. У Византији цар за сваког племића из своје пратње користи појам **οἰκεῖλον**. У грчким исправама потеклим из српске владарске канцеларије овако се титулишу: логотет Хрс, архонт Ђорђе Фокопул, епарх Исарис, велики хетеријарх Јован Маргарит, логотет Ђурађ, васељенски судија Никита Педијасим.

Литература: А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље*, 471; *ЛССВ*, 142 (Р. Михаљчић).

Хора, 31, 7, 5 – У текстовима византијског порекла овај термин се обично употребљава у основним значењима: крај, земља, област. Поз-

Драгић Живојиновић

новизантијски период сведок је употребе овог појма као синонима за катепаникију – основну административну јединицу раздобља Палеолога. У средњовековној Србији ретко се јавља, искључиво у областима освојеним од Византије, али означава мањи предео око појединих села и становништво које тамо пребива или сеоски живаљ одређеног краја.

Литература: А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље*, 506; *ЛССВ*, 776 (Љ. Максимовић).

Хоризма, 31, 17 – акт византијске царске канцеларије за свакодневну употребу којом се обнародују владарске наредбе, краће законске одредбе и постављења на дужности и у звања. Готово синоним за простагму. У XIII столећу, посебно од 1230. до 1290, често се јавља, док је простагма сразмерно ретка. Временом, пак, простагма постаје једина врста царске наредбе, а остале врсте докумената, некада издаваних у исте сврхе, губе царску природу. Тако и хоризма пада за степеник ниже и постаје деспотски акт и пандан императорској простагми.

Литература: G. Ostrogorski, *Autour d'un prostagma de Jean VIII Paléologue*, ЗРВИ 10 (1967) 69–75; исти, *Простагме српских владара*, 253; N. Oikonomidès, *La chancellerie impériale de Byzance du 13e au 15e siècle*, РЕВ 43 (1985) 191–192; Д. Живојиновић, *Регеста грчких повеља српских владара*, 60.

Просопографски подаци

Кефалија Рајко, 30, 2 – Ово је једини помен у изворима Душановог управника пиринских градова Трилиса и Вронта. Стојан Новаковић, додуше, није искључио могућност идентификације кефалије са истоименим сестрићем родопског одметника, деспота и севастократора Момчила, кога спомиње цар-писац Јован Кантакузин у догађајима који су пратили Момчилову смрт под зидинама Перитеориона јуна 1345. То је остала само хипотеза којој наредни истраживачи, због оскудице изворног материјала, нису поклањали пажњу. Тако и приређивачи бечког „Просопографског лексикона епохе Палеолога“ Рајка кефалију и Момчиловог нећака посматрају као две различите личности.

Литература: С. Новаковић, *Струмска област у XIV веку и цар Стефан Душан*, Глас СКА 36 (1893) 37; Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965, 94, 101; *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, ed. E. Trapp, vol. 10 (Ρετοϋσσα – Σικοϋη), Wien 1990, n° 24037, n° 24038.

Феремски епископ, 31, 4, 13 – Владика града Ферема по имену Кипријан забележен је 1333. у неколико актова везаних за поклањање Богородичиног манастира у Трилису обитељи Светог Јована Претече на Меникејској гори. Последњи пут се јавља баш у нашој повељи, што би значило да је у столици феремског архијереја провео барем 12-так година.

Извори: L. Vénou, *Le Codex B*, n°s 133–134, 224–228; n° 138, 236–237.

Литература: Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, 104, нап. 3; *Prosopographisches Lexikon*, vol. 6 (ΚομονΈν – <Lw>cw<mal>ÿthv), Wien 1986, n° 13915.

Топографски подаци

Трилис, 30, 2 – смештен неких 36 км на север од Сера, овај планински град са називом словенског порекла нипошто није представљао изузетак, будући да документи XIII и XIV столећа показују како је велика већина топонима у источној Македонији била словенске провенијенције. У његовој близини, смештен негде између тог града и Вронта, налазио се рудник гвожђа, о чему нас обавештава хрисовуља цара Душана из децембра 1347. за Лавру светог Атанасија.

Извори: А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље*, n° XVI, 120, ред. 53–55.

Литература: А. Guillou, *Les Archives de saint-Jean-Prodrome*, 6–7 (карта); Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, 52, 78.

Вронт, 30, 2 – налазио се око 8 км јужно од Трилиса, данас постоје села Горњи и Доњи Вронт.

Литература: А. Guillou, *Les Archives de saint-Jean-Prodrome*, 6–7 (карта); Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, 78.

Ферем, 31, 4, 13 – смештен 50-так км на север од Сера, данас је Перин у Бугарској, 10 км источно од Мелника.

Литература: А. Guillou, *Les Archives de saint-Jean-Prodrome*, 6–7 (карта); *Географски атлас*, прир. С. Радовановић, Смедеревска Паланка 2004, 26–27.

Dragić Živojinović

Institut d'Histoire
Belgrade

**PROSTAGMA DU ROI STEFAN DUŠAN ADRESSÉ AU
KÉPHALE RAJKO**

[septembre – décembre 1345]

Résumé

Ce travail propose une édition critique et un commentaire d'un prostagma du roi Stefan Dušan. Après avoir reçu la doléance de l'évêque de la ville de Ferem, le roi de Serbie ordonne à son seigneur palatin (*dvoranin*) Rajko, képhale de Trilis et Vront, de renoncer à 25 nomismata qu'il a réclamés à cet évêque u nom de l'impôt, et de ne plus l'importuner au sujet de l'impôt. Ce faisant, le souverain confirme à l'évêque un don de 50 perpères de la part de la reine et enjoint à Rajko de lui remettre la présente prostagma. Ce document n'est pas daté, mais, au vu de données ressortant de son texte et de similitudes avec d'autres documents, il peut, sans grande difficulté, être situé dans l'intervalle allant de septembre à décembre 1345.

Mots clés : moyen-âge, prostagma, roi Stefan Dušan Milutin, képhale Rajko, évêque de Ferem.